

**Формування предметної компетентності старшокласників у процесі
хронотопного аналізу епічного твору на уроках української літератури
в профільній школі**

О. В. Міщенко

**кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
навчання української мови та літератури,
Інститут педагогіки НАПН України**

У статті актуалізовано проблему аналізу вставних позасюжетних складників епічного твору як концептуальних чинників організації художньої дійсності. Розкрито аспекти шкільного дослідження літературного твору, інкрустованого вставними епізодами. Запропоновано різні види аналізу: антропоцентричний, хронотопний і концептуальний. Представлено комплекс взаємопов'язаних знань і вмінь школярів, послідовність навчальної діяльності на етапах теоретичної, читацької, аналітико-синтетичної роботи. Розвиток умінь цілісного аналізу художнього твору та його складників визначено одним із важливих засобів формування предметної читацької компетентності старшокласників.

Ключові слова: *позасюжетні елементи; вставні епізоди; епічний твір; антропоцентричність; концептуальність; хронотоп; урок української літератури, профільна школа.*

Постановка проблеми. Формування предметної читацької компетентності школярів на уроках української літератури передбачає розвиток умінь цілісного сприйняття та аналізу художнього твору. Картина епічної дійсності створюється в уяві учня-читача не лише крізь призму сприйняття сюжету, а й позасюжетних складників. Однак аналіз цих компонентів у шкільній практиці літературної освіти й нині залишається спорадичним: учні

недостатньо зосереджують на них увагу, що зумовлює фрагментарність сприйняття та, як наслідок, розуміння прозового твору. Епізодичність опрацювання позасюжетних елементів унеможлиблює цілісне осягнення художньої дійсності. Відтак набуває актуальності питання формування в учнів-читачів умінь аналізувати позасюжетні елементи як концептуальні складники хронотопної організації епічного твору. Відповідно декодування старшокласниками ключових чинників сюжетно-композиційної організації літературного твору є важливим критерієм сформованості предметної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні принципи аналізу позасюжетних складників художнього твору представлено в методичних розвідках О. Бандури, Ю. Бондаренка, Т. Бугайко, Н. Волошиної, С. Жили, В. Неділька, Є. Пасічника.

Методичні аспекти хронотопного аналізу художнього твору розроблено в дослідженнях Ю. Бондаренка, В. Гриневича, Л. Удовиченко, Т. Шевчук.

Теоретико-методичні засади формування предметної компетентності учнів-читачів розглянуто в працях О. Ісаєвої, О. Куцевол, Л. Неживої, А. Ситченка, А. Фасолі, Т. Яценко та ін.

Формулювання мети статті – окреслити аспекти хронотопного аналізу епічного твору, інкрустованого вставними епізодами.

Виклад основного матеріалу. Основний державний документ, що розкриває зміст шкільної літературної освіти (Державний стандарт базової й повної середньої освіти: освітня галузь «Мови й літератури»), одним із завдань визначає забезпечення ефективності процесу засвоєння учнями основних літературознавчих понять і застосування їх у процесі аналізу художнього твору. Навчальні програми з української літератури для 10-11 класів передбачають текстуальне вивчення достатньої кількості творів із хронотопною будовою, в яких сюжетні й позасюжетні елементи «наповнені важливим для автора ідейно-тематичним звучанням» [2, с. 212]. Зазначене вище підтверджує доцільність упровадження в шкільну практику хронотопного аналізу художнього твору.

Саме з його допомогою дослідимо вставні позасюжетні елементи в контексті осмислення часопросторової організації епічного твору.

Під час розгляду літературних творів із погляду локально-темпоральної побудови учні-старшокласники повинні оволодіти системою таких теоретичних понять, як «вставні позасюжетні епізоди», «ретроспекція», «проспекція», «стагнація», «хронотоп», «концепт твору».

Художній текст детермінують три змістові універсалиї – *час*, *простір*, *людина*. У процесі аналізу епічного твору необхідно враховувати такі основні риси цих категорій: *час* – художньо-історична епоха; *простір* – тло зображення подій; *людина* – центр, навколо якого організовується весь часопростір. У старших класах ці категорії характеризуємо у взаємозв'язку: персонаж завжди перебуває в певному художньому часі й просторі.

Художній хронотоп розуміємо як «суттєвий взаємозв'язок часових і просторових відносин, котрі є художньо засвоєні в літературі» [1, с. 235]. Базовим поняттям в хронотопі, як зазначає М. Бахтін, є час. Минуле, сучасне й майбутнє розглядаємо як три сторони однієї дійсності, «але в художньому часі вони розділені, функціональність їх різна» [4, с. 225]. Модусами темпоральності визначаємо ті складники епічного твору, які в сюжетній площині є своєрідним інотекстом: відступи (ліричні, авторські, публіцистичні, філософські, історичні, автобіографічні тощо), вставні епізоди (новели, сни, листи, екскурси в минуле чи майбутнє). Художній простір на позасюжетному рівні конструйовано переважно описовими елементами (інтер'єри, екстер'єри, пейзажі).

Вивчення прозового твору шляхом хронотопного аналізу насамперед детерміноване жанровими особливостями твору. Художня структура літературних творів малої епічної форми суттєво різниться від середньої та великої. Учні повинні розуміти, що сюжетна дія творів малої прози обмежена вузькими часовими рамками й визначеним місцем розвитку подій. Ці жанрові особливості пояснюють відсутність часопросторових розгалужень та позасюжетних елементів. Великі за обсягом, складні за будовою епічні твори, у

яких широко охоплені життєві події та глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів, переважно характеризуються чисельною кількістю дрібних локально-темпоральних об'єктів. Тому вважаємо більш доцільним використання хронотопного аналізу під час вивчення творів великої та середньої епічної форми.

Дослідження часопросторової організації епічних творів, інкрустованих позасюжетними елементами, передбачає такі етапи:

1. Розрізнення сюжетного й позасюжетного часопростору.
2. Знаходження ретроспективних і проспективних фрагментів.
3. Дослідження вставних позасюжетних елементів як темпоральних і просторових маркерів сюжетно-композиційної структури художнього твору.
4. Визначення послідовності дрібних хронотопів.
5. Робота в межах певного хронотопу.
6. Розкриття взаємозв'язків персонажа з часопростором.
7. Характеристика позасюжетних засобів актуалізації позиції автора.
8. Дослідження ролі вставних позасюжетних складників для формування концепту твору.

У процесі сприйняття епічного твору учні зазвичай звертають увагу на розвиток основних подій. Тому важливо розмежовувати *позасюжетний* час від *сюжетного*, який у творі представлений як теперішній об'єктивний. Як правило, спершу необхідно визначити, який хід викладу превалює: поступальний, ретроспективний чи проспективний. Зауважимо, що розкрити зв'язність хронотопів у творах із лінійним сюжетом найпростіше, адже події в них зображені в хронологічній послідовності, епічний тип оповіді спрямований у перспективу, а художній часопростір формують переважно сюжетні та описові позасюжетні елементи. Однак, як вказує В. Кухаренко, «без ретроспекції не обходиться практично жодний художній текст» [5; 78]. Тому за наявності *ретроспекції* доцільно звернути увагу на спосіб її реалізації у творі: подієве зображення – розвиток сюжетної дії від розв'язки до зав'язки; уведення позасюжетних елементів (вставних епізодів, екскурсів) – порушення

поступального розвитку подій. Наприклад, у реалістичних художніх творах авторські відступи призупиняють розвиток сюжету, пояснюють його, але безпосередньої участі в ньому не беруть; у модерних художніх творах вони часто є основним джерелом інформації, формою передачі змісту твору.

Із ретроспекцією тісно пов'язана категорія *проспекції*. Обидві мають темпоральні маркери: повернення до подій, що відбувалися в минулому та забігання в майбутнє, випередження художньої дійсності. Екскурси в минуле, сни-спогади та авторські відступи історичного чи автобіографічного змісту є ретроспективними чинниками хронотопу, а екскурси в майбутнє, прогностичні сни, філософські роздуми про прийдешнє – проспективними.

Сприйняття та осмислення старшокласниками художньої дійсності з погляду часопросторовості засвідчує, що вираження часу в епічному творі на рівні позасюжетності характеризується певними закономірностями: описи здатні затягувати художній час, а за допомогою введення вставних епізодів відбувається призупинення руху сюжетної дії – *стагнація*. Визначені фрагменти порушують поступальну організацію твору, а під час проспекції чи ретроспекції об'єктивний час зупиняється. Як результат учні характеризують *вставні епізоди* як позасюжетні елементи, що здатні переміщувати читача в художній дійсності (з теперішнього часу в минулий чи майбутній і навпаки), мають концептуальний зв'язок із сюжетом твору, хоча відмежовані від нього.

У процесі аналітичної роботи з текстом учні спочатку встановлюють послідовність дрібних хронотопів, відділяють відступи від основного розвитку подій і розкривають функціональність елементів, що формують окремі часопростори. У межах цього аналізу учні вчать визначати, з яких компонентів складається зображений автором часопростір та як вони взаємодіють; з'ясовують, які позасюжетні елементи беруть участь в побудові художнього хронотопу, та розкривають ключові функції цих фрагментів у тексті твору.

Наступним етапом є робота в межах певного хронотопу: виділення позасюжетних чинників, які зумовлюють формування дрібних хронотопів і

визначення їхнього місця в загальній часопросторовій структурі твору. Важливо звернути увагу учнів на персонажів, які діють у межах окремого хронотопу, адже, по-перше, «все, що і як робиться в тексті, втілюється для якомога повнішої характеристики Людини, їй присвячені і з нею нерозривно пов'язані і Час, і Простір» [5, с. 78]; по-друге, «розгляд персонажів відірвано від часопростору, у якому вони себе виявляють, не дає достатньої повноти їх осмислення» [2, с. 79]. Як результат учні констатують, що художній хронотоп тісно пов'язаний з *антропоцентром* твору. Наприклад, позасюжетні чинники часопросторової будови повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» аналізуємо в контексті образотворення: характер Мотрі змінюється після відступу-спогаду про життя в батьківському домі; сни Кайдаша тлумачимо як здійснення пригнічених бажань персонажа. Визначення особливостей часопросторової організації літературного твору сприяє сформуванню в учнів цілісного уявлення про його художню дійсність.

Домінування категорії антропоцентризму розкривається й на рівні сприйняття епічного твору: через образи-персонажі читач може відчутти й навіть «прожити» художню реальність; через образи своїх персонажів автор твору взаємодіє з читачем. Тому учні повинні вміти виділяти в тексті смислові центри: персонаж, автор та читач – *антропоцентричну парадигму*.

Рівень складності часопросторових відношень у прозовому творі визначає підходи до аналізу його складників. Так, сприймаючи тексти, в яких екскурси невеликі за обсягом, читач легко може повернутися до сюжетної дійсності. Однак об'ємні вставні епізоди (новели, оповідання, легенди, щоденники, сни, листи) здатні на тривалий проміжок перевести увагу із сюжетної дії на позасюжетну, тобто можуть надовго призупинити об'єктивний час, перемістити читача не лише в іншу епоху, а й змінити художній простір. За Інгарденом, «раніші» й «пізніші» частини художнього твору «насправді не зникають зовсім із поля нашої актуальної свідомості, однак самі не присутні вже так живо, якщо ми не чинимо спеціальних актів для їхнього нового оживання» [3, с. 42]. Тому учнів необхідно навчити швидко повертатися до

сюжетної локально-темпоральної дійсності, зберігати художню цілісність твору.

Окремої уваги потребує методика вивчення творів, у яких сюжетний час «служить лише рамкою» [5, с. 77], є набагато вужчим ніж позасюжетний. Наприклад, у результаті аналізу хронотопу новели І. Франка «Сойчине крило» учні повинні дійти таких висновків: об'єктивний час новели триває декілька годин новорічного вечора, а позасюжетний (лист Марії до Хоми) охоплює більше трьох років; сюжетний простір у творі обмежується кімнатою головного героя, а позасюжетний – територією Російської імперії та за її кордонами.

Концептуальність є доцентровою категорією, яка об'єднує всі сюжетно-композиційні складники та визначає їхню направленість на вираження основної ідеї твору – *концепту*. Під час аналізу епічних творів, інкрустованих позасюжетними елементами, доцільні такі форми роботи, які сприяють їх осмисленню на часопросторовому, антропоцентричному та концептуальному рівнях. Наприклад, у процесі сприйняття та осмислення художньої дійсності з погляду основних категорійних властивостей епічного твору учні отримують завдання знайти вставні епізоди та умовно вилучити їх із тексту твору. Під час роботи старшокласники зазначають, що відсутність позасюжетних елементів негативно впливає на організацію часопросторового, антропоцентричного та концептуального рівнів епічного твору: порушується причинно-наслідковий зв'язок сюжетних подій; звужуються локально-темпоральні межі; з'являється враження спорадичності характеротворення персонажів; значно зменшується емоційний вплив на читача; концептуальний простір звужується, тому знижується ідейний заряд художнього твору.

На завершальному етапі аналізу проспективних і ретроспективних фрагментів, чинників категорії стагнації в прозовому творі, учні доходять висновку, що вставні епізоди та відступи з одного боку ускладнюють структурно-композиційну організацію твору, порушують просторово-часовий континуум твору, не просувають сюжетну оповідь вперед, а з іншого – увиразнюють авторські ідеї, полегшують процес їх сприйняття та розуміння,

сприяють глибшому усвідомленню основного задуму художнього твору – концепту.

Як результат ефективної організації хронологічного аналізу художнього твору в учнів формуються такі вміння: розмежовувати сюжетний і позасюжетний часопростори; розрізняти подієву ретроспекцію та позасюжетну; визначати способи реалізації основних змістових універсалій у художньому творі; аналізувати позасюжетні чинники стагнації, перспекції та ретроспекції як способи розгортання подій у творі; визначати підпорядкованість позасюжетних елементів основним завданням образотворення, вираження ідеї художнього твору.

Висновки. Отже, глибоке осмислення літературного твору можливе лише за умов сприйняття та розуміння тісних взаємозв'язків усіх його компонентів. Аналіз позасюжетних способів інкрустації прозового твору крізь призму його базових категоріальних властивостей: часопросторовості, антропочентричності, концептуальності – сприяє цілісному осмисленню хронологічної будови твору, засобів творення образів-персонажів, авторської модальності та основних способів актуалізації ідейного змісту твору. Тому ґрунтовний аналіз позасюжетних елементів як структурних складників художнього твору є запорукою успіху в процесі формування предметної читацької компетентності школярів на уроках української літератури в старших класах.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – С. 234–407.
2. Бондаренко Ю. І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи : монографія / Ю. І. Бондаренко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 351 с.
3. Ингарден Р. Про пізнавання літературного твору / Р. Ингарден // Слово. Знак. Дискурс. – Львів : Літопис, 2002. – С. 40–49.

4. Копистянська Н. Х. Час/художній час: до питання про історію поняття і терміна / Н. Х. Копистянська // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – Львів, 2008. – Вип. 44. – Ч. I. – С. 219–229.

5. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 272 с.

6. Яценко Т. О. Компетентнісний підхід як основа модернізації шкільної літературної освіти / Т. О. Яценко // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія : Педагогічні науки. – 2018. – Вип. 2 (1). – С. 156-165.

Формирования предметной компетентности старшекласников в процессе хронотопного анализа эпического произведения на уроках украинской литературы в профильной школе

О. В. Мищенко

В статье актуализировано проблему анализа вставных внесюжетных составляющих эпического произведения как концептуальных факторов организации художественной действительности. Раскрыты аспекты школьного исследования литературного произведения, инкрустированного вставными эпизодами. Предложены различные виды анализа: антропоцентрический, хронотопный и концептуальный. Разработан комплекс взаимосвязанных знаний и умений школьников, последовательность учебной деятельности на этапах теоретической, читательской, аналитико-синтетической работы. Развитие умений целостного анализа художественного произведения и его составляющих определено одним из важных способов формирования предметной читательской компетентности старшекласников.

Ключевые слова: *внесюжетные элементы, эпическое произведение, антропоцентричность, концептуальность, хронотоп, урок украинской литературы, профильная школа.*

Formation of the subject competence of high school students in the process of chronotopic analysis of an epic work in the lessons of Ukrainian literature in profile school

O. V. Mishchenko

The article actualizes the analysis problem of inserted outplot elements in an epic narrative as conceptual factors organizing belletristic reality. It reveals the aspects of the school investigation of a literary work being encrusted with inserted episodes. The research suggests various analysis types: anthropocentric, chronotopical and conceptual. A body of interdependent students' pieces of knowledge and skills, the sequence of learning activity at the stages of theoretical, reading, analytical and synthetical work have been elaborated. The skill development of an integral analysis of a belletristic work and its components has been defined as one of the important means of senior students' reader's competence formation.

Key words: *outplot elements, epic narrative, anthropocentrism, conceptuality, chronotopos, Ukrainian literature lesson, profile school.*

References

1. Bahtin M. Formy vremeni i hronotopa v romane / M. Bahtin // Voprosy literatury i jestetiki. Issledovaniya raznykh let. – M., 1975. – S. 234–407.
2. Bondarenko Yu. I. Teoriya i prakty`ka navchannya ukrayins`koyi literatury` na filosofs`ko-istory`chny`x zasadax u starshy`x klasax zagal`noosvitn`oyi shkoly` : monografiya / Yu. I. Bondarenko. – Nizhy`n : NDU im. M. Gogolya, 2009. – 351 s.
3. Ingarden R. Pro piznavannya literaturnogo tvoruu / R. Ingarden // Slovo. Znak. Dy`skurs. – L`viv : Litopy`s, 2002. – S. 40–49.
4. Kopy`styans`ka N. X. Chas/xudozhnij chas: do py`tannya pro istoriyu ponyattya i termina / N. X. Kopy`styans`ka // Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu : Seriya filologichna. – L`viv, 2008. – Vy`p. 44. – Ch. I. – S. 219–229.

5. Kuxarenko V. A. Interpretaciya tekstu / V. A. Kuxarenko. – Vinny`cya : Nova kny`ga, 2004. – 272 s.

6. Yatsenko T. O. Kompetentnisny`j pidxid yak osnova modernizaciyi shkil`noyi literaturnoyi osvity` / T. O. Yatsenko // Visny`k Gluxivs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Ser. : Pedagogichni nauky`. – 2018. – Vy`p. 2(1). – S. 156-165.